

LICHTNECKERT ANDRÁS

AZ ANARCHIÁTÓL A KERESZTIG – A FÜREDI FÜRDŐTELEP KIALAKULÁSÁNAK VÁZLATA

A balatonfüredi fürdőtelep történetében az átfogó tervezés és a részletek csak együtt vizsgálhatók. A birodalmi gyógyfürdők között már a 18. század végén kibontakozó verseny fejlesztési kényszert szült. A kamarai kezelés idején megfogalmazott 1789. évi első és az 1798. évi második *Situationsplan* (helyszínrajz) alapján úgy látszott, hogy a füredi fürdőtelep néhány év alatt európai színvonalra emelkedhet, azonban a franciákkal vívott háborúk okozta pénzhiány ezt megakadályozta. A napóleoni háborúkat követő nehéz gazdasági helyzet, a papírpénz devalválása, a földesúri jövedelmek megcsappanása sokáig nem tette lehetővé a fürdőtelep átfogó fejlesztését.

Az 1834. évi tűzvész után megszületett *Packh terv* nemcsak a telep újjáépítését, hanem a fejlesztését is célozta, amelyhez csatlakoztak a magánházak tulajdonosai is. Az építkezések befejezése után, az 1848 előtti években sokan úgy vélekedtek, hogy a füredi fürdőtelep európai színvonalra emelkedett, Écsy fürdőfelügyelőnek az 1850-es évek első felében tett külföldi tanulmányútjain szerzett tapasztalatai és Orzovenszky Károly fürdőfőorvos 1853-ban megfogalmazott fejlesztési tervei azonban azt bizonyítják, hogy a szabadságharc utáni években Füred elmaradt a nemzetközi élvonaltól. Emiatt Orzovenszky határozottan kimondta, hogy mindenáron fejleszteni, „*építeni kell!*” Az 1850-es években végrehajtott fejlesztések meghonosították ugyan az európai fürdőkultúra számos elemét, de a tőkeszegénység, a hitel és a tagosítás hiánya miatt csak a kiegyezés idején lehetett elindítani egy nagyobb beruházást.

Az 1865-ben megfogalmazott *Écsy terv* az 1866–72. évi nagyberuházással nagyobb részben megvalósult, de a befejezése az 1890-es évek közepéig elhúzódott. A századforduló után az észak-balatoni vasút elindítása és a szívbetegek szénsavas fürdőkkel való kezelésének lehetősége olyan kihívást jelentett a tulajdonos Bencés Rend számára, amelyre csak a fürdő történetének a legnagyobb beruházásával tudott választ adni. Az 1912–15. évi 2,6 millió koronás beruházás megvalósításával pont került a fürdőtelep két évszázados fejlesztésének a végére, azonban a Rend legnagyobb befektetése az első világháború után egyben a legnagyobb veszteségévé is lett.¹

I. A magánvállalkozók fürdőfejlesztése (1702–1755)

A balatonfüredi fürdőtelep első szakaszának a történetét magánvállalkozók írták. Flasker András (1702–1718) székesfehérvári, Demkovics Miksa (1718–1741) veszprémi, Schuster József (1741–49, özvegye 1749–55) székesfehérvári seborvosok tulajdonosi működése egyenes vonalat alkot a fürdő történetében, amely a tihanyi apátság bérlőként (1749), majd tulajdonosként (1755) való belépése után is folytatódott Rigó József (1751–1755, 1760–1765), Zunkó János (1766–1780) veszprémi seborvosok és a közelebről nem ismert Czeglédi Mihály (1756–1759) személyében, akik a fürdőt bérlőként üzemeltették.

A tihanyi apátság számadáskönyveiből és az átadási leltárból megállapítható, hogy 1749-ben az apátság tulajdonában álló részen egy kocsmá vagy vendéglő, a Schuster özvegyétől bérbe vett fürdőtelepen pedig a seborvosnak lakásul szolgáló emeletes épület szintenként két-két szobával és hét „fürdőház”, valójában fürdőszoba volt.² Flasker 25 forintért vásárolta meg a forrás melletti birtokot, egy romos épülettel együtt 50 forintért adta el Demkovicsnak, aki egy kis fürdőházzal, egy kis faházzal és egy húsz lépés hosszú, de már düledező kőházzal együtt 1208 forintért adta tovább Schusternek, akinek az özvegye 2300 forintot és hat aranyat kapott érte a tihanyi apáttól. Az egyre magasabb adásvételi ár azt bizonyítja, hogy a második és a harmadik tulajdonos jelentős fejlesztést végzett a fürdőtelepen, amely Schuster esetében eladósodáshoz vezetett.

II. A tihanyi apát fürdőfejlesztése (1755–1786)

A máig élő hagyomány a fürdő megalapítását Lécs Ágoston apátnak tulajdonítja, és a fürdő történetét 1743-tól kezdi, ennek megfelelően történt 1943-ban a 200 éves jubileum megünneplése.³ Ez a hagyomány látszólag Horváth Bálint bencés szerzetestől ered, akit minduntalan idéz a szakirodalom. 1848-ban kiadott könyvében így foglalta össze a fürdőtelep 1743 és 1780 közötti történetét:

„*Lécs Ágoston Vilibáld utódja tevé le a balaton-füredi gyógyforrások' csinosbulásának első alapjait, azoknak körét megtisztítatván, 's egyet*

közülök oduba foglaltatván; 1743. közelökben egy fa épületet emeltetett. Még a ' század' említett tizedében sok szomszédsági nemesek számos deszka sátorokat állítottak, mellyekben részint néhány hetekig a ' nyár' hevesb napjaiban laktanak, részint csak fürödtek, Füred, 's Arács falukban szállásolván. 1748. első vendégfogadó épült a ' forrás' közelében, 's egy kis fürdőház ott, hol maiglan is az ó fürdőház van. 1754. a' tihanyi apátság által mind a' két épület megnagyobbított, 's a' látogatás igen számos lón. 1763. a' fürdő tér' keleti, 's nyugoti részein több magán faházikók épültek, 's a' rá következő évben, az uraság nagyobb vendégfogadót emeltetett 5 szobára, a' déli, mostan nyíltan álló részen; megnagyobbította a' fürdő házat, 's a' gyógyhelyre nézve több kedvező javítások történtek, a' forrás' tisztítására, befoglaltatására, a' víznek a' fürdő szobákba vezetésére, 's melegítésére nézve." Ezután a leírás folytatódik az 1775. évi iszonyú felhőszakadással, amely után jobbára még ugyanabban az évben az épületeket újjáépítették, a főkút „hét lábnyi magas kőfallal kerítettett, három csővel is ellátatván. Ekkor kezdetett kőfallal is befoglaltatni, 's az eligyengetett fürdőtéren néhány fák ültetettek.”⁴

Horváth Bálint könyvének balneológiai része nem más, mint a segesvári születésű Carl Ludwig Sigmund 1837-ben megjelent kiváló munkájának a fordítása az előző 11 év alatt bekövetkezett változások miatti módosításokkal. Sigmund erdélyi szász, a pesti egyetemen szerzett orvosi diplomát, doktori disszertációjának témájául a füredi gyógyfürdőt választotta. Bécsi orvosként a szifilisz gyógyítása terén a világ első professzora lett. Az ázsiai eredetű járványok és állatjárványok megfékezéséért, a Monarchia közegészségügyi viszonyainak a korszerűsítéséért végzett tevékenységének a jelentősége Semmelweiséhez mérhető. Hazai ismeretlenségéhez, „magyartalanításához” hozzájárul olyan hibás újraközlés is, amely szerint Sigmund „német balneológus szakíró” (sic) volt.⁵ Sigmund könyvének a balneológiai részét már a kiadás évében magyar fordításban megismerhették a Tudományos Gyűjtemény olvasói. A fordítók elhagyták a végjegyzeteket, pedig Sigmund azokban leírta, hogy a fent idézett adatai szóbeli közlésből származnak. Az előszóból megállapítható, hogy adatközlője Adler József, a fürdő főorvosa volt, aki 1819-ben került Füredre, emiatt a működését megelőző időkre vonatkozó közlései nem származhattak a saját emlékezetéből.⁶ Az adatközlő állításaiban szereplő évszámok levéltári forrásokkal cáfolhatók, pl. az

1775. évhez kötött események Havranek Józsefnek, Veszprém megye főorvosának 1784. május 8-án kelt jelentése szerint 1782–84-ben történtek.⁷

A tihanyi apátság Pannonhalmán őrzött régi levéltárában az 1755–59. éveket kivéve fennmaradtak a 18. századi számadáskönyvek, amelyekben az apát a legkisebb összegű bevételeket és kiadásokat is feljegyezte. Az 1749–54. évi számadáskönyv szerint a fürdő bérbevételétől kezdve a tihanyi apát egy konvenciók gazdát (*hospes*) tartott a Savanyúvízen, akitől bormérésből és egyéb, talán étkezétekből származó bevételek érkeztek Tihanyba,⁸ tehát ekkor egy kocsmáépületnek vagy vendéglőnek kellett állnia a telepen. Más épületből az apátság-nak nem származott bevétele. Ez igazolja Sigmund helybeli adatközlőjét az 1749-ben apátsági tulajdonban lévő vendéglőt illetően, a többi építkezésnek azonban a számadáskönyvekben nincs nyoma. A helybeli adatközlőre hivatkozva Sigmund által leírtakat átvette a 19. századi balneológiai irodalom, és a mai napig használja a történetírás. Ezzel szemben a számadáskönyvekben három esetben is találhatóak bejegyzések olyan építkezésekre, amelyekről semmit sem tudtak az adatközlők. Ilyen a kápolna megépítése 1761-ben, az istállóé 1770-ben és egy azonosíthatatlan épületé 1772–73-ban, amikor a mesterembereknek kifizetett összegek nagysága alapján valószínűleg a fürdőházon és a vendéglő építésén vagy átalakításán, javításán dolgoztak, amely kelet felől csatlakozott az istállóhoz.

Horváth Ádám az 1785. évi térképen az épületeket számokkal megjelölte: 47. Oroszy pince, 48. felső traktérház, 49. istállók, 50. kápolna, 51. napnyugati épület, 52. konyha, 53. konyha, 54. alsó traktérház, 55. fürdőház, 56. napkeleti épület, 57. Esterházy vendéglő, 58. savanyúút, 59. édesvízű kút.

Vajda Sámuel apát 1773 után csak 1780-ban indított el egy nagyobb építkezést. 1780–82-ben a régi istálló épületét átalakították szállásokká, és a régi istálló keleti végében a vendéglőn is dolgoztak, majd vendégszobákkal bővítették az épületet a Balaton irányában, a végén derékszögben elfordítva még egy szárnyat toldottak hozzá szolgálati lakások céljára. Ennek eredményeként megszületett a fordított Z alakot mutató épület. Az új istállót és kocsiszínt 1780–81-ben a mai Kisfaludy utca helyén építették fel. A régi istálló és a vendéglő átalakításával és továbbépítésével létrejött az első traktérház, amelyet a második felépítése után alsó traktérháznak neveztek. A felső traktérháznak nevezett második vendéglőt 1781–82-ben emelték.⁹

Az építkezések alapján megállapítható, hogy a fürdő első nagyobb fejlesztése nem Lécs Ágoston, hanem Vajda Sámuel apát érdeme.

Fentiek alapján a Horváth Ádám-féle 1785-ös térképen látható épületek közül négynek sikerült tisztázni az építéstörténetét, azonban nincsenek adataink a térképi jelölés szerinti 51. számú „napnyugati” és az 56. számú „napkeleti” épületekről. Mindkettő a vendégek elszállásolására szolgált, de 1790-ben az előbbiben volt a fürdőfőorvos, utóbbiban a seborvos és két huszár lakása is. A levéltári iratokból az építésük ideje nem állapítható meg, csak az, hogy 1780-ban már álltak. Nem lehet kideríteni azt sem, hogy a gr. Batthyány Alajos, Johann Schildknecht és Johann Georg Haffner bérlőknek az apátság által 1784. július 1-jén épületekért és ingóságokért kifizetett 5000 rajnai forintot összeg mit takar.¹⁰

A Horváth Ádám-féle 1785-ös térképen 55. számmal jelölt L alakú épület, amelyben a fürdőház, a patika és a patikuslakás volt, építésének idejét nem ismerjük. 1743-ban bírósági tanúk felső fürdőházat említettek, tehát a telepen legalább két épületnek kellett állnia. Egy emeletes épület és egy fürdőház szerepel az 1749. évi leltárban. Sigmund közlése, amely szerint 1748-ban a forrásnál egy kis fürdőház létesült azon a helyen, ahol 1836-ban az Ófürdőház állt, teljesen hiteltelen. A tihanyi apátság számadáskönyveiben nincsenek bejegyzések arról, hogy az apátság 1754-ben a fürdőházat megnagyobbította és 1764-ben bővítette. A levéltári források alapján nem állapítható meg, hogy a korábban különálló emeletes épület és a fürdőház helyébe mikor és ki emelte a Horváth Ádám-féle 1785-ös térképen látható L alakú épületet. Az iratokból csak az állapítható meg, hogy a fürdőszobák száma 1749-ben hét, 1790-ben 12, a fürdőkádak száma 1749-ben 23, 1780-ban 28, 1781-ben 36, 1784-ben 40, tehát a fürdőházat többször bővítették.¹¹

III. Kolóniafejlesztés a kamarai kezelés idején (1787–1802)

A Bencés Rend felszámolásáig nem történt újabb építkezés a telepen. 1787. január 11-től a királyi kamara kezelésbe vette a füredi gyógyfürdőt, amely kezdetben a pécsváradi kamarai kerületbe tartozott. 1788 októberében áthelyezték a pesti kamarai kerülethez, amelynek élén kormányzóként (*administrator*) Schilson báró állt. A füredi gyógyfürdőt 1794-ben a kamara szentmártoni kerületéhez

csatolták, de ezzel nem szűnt meg Schilson részvétele a fürdőtelep fejlesztésében.¹²

Johann Freyherr von Schilson báró elszegényedett arisztokrataként vonult be Füred történetébe. A Füredre vonatkozó levéltári forrásokból megállapítható, hogy 1788 végétől egy párját ritkítóan felkészült szakember kezébe került a füredi gyógyfürdő fejlesztésének az ügye. Az öt területen – közgazgatás, pénzügy, építészet, vízügy, földmérés – szakismeretekkel rendelkező kormányzó a sokoldalúságának köszönhetően részt vett Sopron és Ruszt városrendezésében, így megilletné őt a várostervező vagy városrendező mérnök címe.¹³

Füred volt az egyetlen gyógyfürdő, amely 1782-től a kormányhatóságok ellenőrzése, közben 1787 és 1802 között a királyi kamara irányítása alatt állt. Az iratok ismeretében nem lehet kétség afelől, hogy Schilson báró, Thalherr József udvari építész, Krausz János építész és Oesterreicher József fürdőfőorvos a füredi gyógyfürdő birodalmi, vagy ami azzal azonos volt, európai színvonalra való emelését tűzték ki célul. Ehhez mindent előkészítettek, megkapták az udvar támogatását, azonban a franciákkal vívott háborúk miatt a terveiket csak részben tudták megvalósítani. Fejlesztési tevékenységük első szakasza 1792-ben ért véget, amikor a háború miatt pénzügyi okokból az udvar beszüntette az építkezéseket. 1797-ben újakezdték a tervezést, de a Bencés Rend visszaállítása 1802-ben ismét megakadályozta az eltervezett mű befejezését.

A kamarai kezelésbevétele után Thalherr Füredre utazott és felmérte, lerajzolta a fürdőtelep épületeit. A helytartótanács iratanyagában nemcsak Horváth Ádám 1785. évi térképe található meg, hanem a térkép alapján az allék és egy kert kijelölése céljából készített terv is.¹⁴

Ismerve a célkitűzést, egy európai színvonalú fürdőtelep megalkotását, elképzelhető Schilson megrökönyödése, amikor a füredi fürdőtelep térképét közelebbről megvizsgálta. Amit látott, az volt minden várostervező rémálma, mert a telepen alig volt épület, amely bármelyik másikhoz képest párhuzamosan vagy derékszögben helyezkedett volna el. Mit tehetett? Vonalzójával húzott egy egyeneset az egyik kijelölt allé tengelyében (ma Blaha Lujza utca), amely átment a savanyúkúton. Azután erre az egyenesre a savanyúkút metszéspontjában húzott derékszögben egy másikat. Nem törődve a telep rendezetlenségével, a két vonallal a fürdőtelep térképére rárajzolta a barokk várostervezésből jól ismert tengelykeresztet, amelyre egy

szimmetrikusan elrendezett és az ún. rezidencia típusú városnak megfelelő települést tervezett. A fürdőtelep fejlesztésének az első világháborúig terjedő története nem más, mint ennek a rendező elvnek a megvalósítása, kiteljesítése, azaz az utódok nem tehettek mást, minthogy a Schilson által alkalmazott elv alapján építették tovább a telepet – függetlenül attól, hogy ismerték-e vagy nem az ő elképzeléseit.

A füredi fürdőtelep fejlesztésének különössége abban rejlett, hogy lakatlan helyen jött létre. Ebben a tekintetben nem állt egyedül az európai fürdők között. Az ilyen típusú fürdőtelepeknél a fejlesztés célja a telep, gyarmat vagy *kolónia* létrehozása volt, ami szükségessé tette a telep benépesítését és a mindennapi élethez szükséges intézmények felállítását. A kolónia vagy gyarmat fogalmát civilizatórikus jelentésben használták.

Voltak-e a fürdőfejlesztés terén Fűrednek rokonai? Igen, ilyen volt a csehországi Eger (ma Cheb) városához tartozó Franzensbad az 1790-es években és a magyarok által felettébb látogatott Gleichenberg az 1830–40-es években. Franzensbadot történetének a második szakaszában Fűredhez hasonlóan kolóniaként fejlesztették az 1793-ban kiadott királyi dekrétum alapján.

A kor birodalmi és európai gyógyfürdői a 18. század végén már versenyben álltak egymással a fürdővendégek megnyeréséért, s a verseny oda vezetett, hogy kialakult egy egységes követelményrendszer, amelynek minden gyógyfürdőnek meg kellett felelnie, ha talpon akart maradni a versenyben. E követelmények személyi és tárgyi feltételeit a kolóniafejlesztési tervben, az udvarhoz beterjesztett tervezetekben (*Entwurf*) fogalmazták meg, és helyszínrajzokon (*Situationsplan*) ábrázolták.

A tárgyi feltételek a következők voltak: 1. A forrás védelme, az ivókúra és a palackozás megszervezése. 2. Fürdőházak és helyi feladatként balatoni hidegfürdők építése. 3. A közlekedés, a szállások és az étkeztetés megszervezése. 4. A szállások szaporítása a magán építetők részére való parcellázással. 5. A sétatéren és a telepen állék, parkok, angolkert létesítése. 6. Fürdőtelepi intézmények: gyógyszertár, templom, posta, rendészet, szegénykórház, bazár, piac létrehozása és működtetése. 7. Az időtöltés és szórakozás alkalmainak a megteremtése: kávéház, biliárd, térszene, hangversenyek, táncestélyek, bálók, kurszalón, fedett sétány, színház, könyvtár, lövölde, lovaglás, kirándulások, Fűreden még a balatoni sétahajózás, csónakázás és úszás.

A telep új elrendezése és az európai színvonalú fürdőtelep felépítése szinte megoldhatatlan feladat elé állította Schilson bárót és munkatársait. Egy csapásra csak a telep lebontásával és újjáépítésével lehetett volna megoldani a problémát, ehelyett csak azt tehették, hogy ami megvalósult, azt hozzáillesztették az elképzeléseikhez, a végső célhoz. Lépésben haladtak, ha lehetőség volt rá, egy-egy felesleges elemet kiiktattak, egy-egy szükségessé – a koncepciójukhoz igazítva – felépítettek. 1789-ben kidolgozták az első, 1798-ban a második *Situationsplan*.¹⁵

A legnagyobb feladat az ivókúra színhelyét szolgáló sétatér (*Promenád*) vagy gyógytér kialakítása volt, amelyhez el kellett tüntetni a Horváth Ádám-féle térképen 51. számmal jelölt, 1790-ben a fürdőorvos lakásául szolgáló „napnyugati” épületet. Mivel nem bonthatták le azonnal, hagyták, hogy tönkremenjen. Az 56. sz. „napkeleti” épületet kijavították, így még sokáig megmaradt. 1790-ben a seborvos és két huszár lakott benne, egyik szobáját 1802 előtt a posta céljára használták. 1809-ben katonai ispotály, ekkor a seborvos után Schiller háznak nevezték. 1814-ben és 1821-ben borbélyház, borbélyszállás a neve, 1821-ben a patikus bírta, a benne lévő mézarszéket pedig a zsidó vendégfogadósok.¹⁶

A tér északnyugati sarkából el kellett távolítani a zirci kőművesmester tervei alapján 1761-ben felépített kápolnát. Az új katolikus templomnak négy tervezett helyszíne volt az idők folyamán. Az 1789-es *Situationsplan* az új templomot az alsó traktérház Balaton felőli végétől nyugatra helyezte, nyilván azért, mert a telep lelkésze az alsó traktérház végében lakott. Az 1798-as *Situationsplan* a templom helyét a felső traktérháztól északra, az Angolkert déli szélén jelölte ki. Egyik elképzelés sem valósult meg.

A négyszög alakú sétatér helyét, kiterjedését két ellentétes sarkának a meghatározásával oldották meg. A Horváth Ádám-féle térképen látható L alakú, a sétatérhez nem alkalmazkodó épület helyébe Schilson tervei alapján 1790–92-ben felépítették a homlokzatával a térre néző új fürdőházat, későbbi nevén Ófürdőházat, s ezzel kijelölték a sétatér északkeleti sarkát. A 10078 forint költségvetéssel megtervezett építkezés 5873 forinttal többbe került, annak ellenére, hogy a zuhanyfürdő (*Sturzbad*) megépítését elhagyták.¹⁷ Az új fürdőház bejárata a Schilson-féle kereszt hosszabbik szárának a fejenél volt. Az utódok nem tehettek mást, minthogy a sétatér keleti oldalán a Balaton felé terjeszkedve

1835–36-ban felépítették az Újfürdőházat, 1870–71-ben a díszlakot vagy „legújabb házat”, az 1912–15. évi nagyberuházás során a Tibor fürdőt, az új kazánházat és mosodát, közben 1889-ben létrehozták a Klotild és Erzsébet udvart, 1913-ban az Erzsébet Szanatóriumot.

A sétatér délnyugati sarkát a Schilson által megtervezett parcellázáskor kiosztott első két telekkel, és a rajtuk 1798-ig felépített Horváth–Gludovác ház homlokzatával határozták meg. A tér délnyugati oldalának kijelölése inspirálta a felső traktérház északi szárnyának a megépítését, ezáltal a tér északnyugati részének a kialakítását. Az 1798. évi *Situationsplan* egyik változata már tartalmazza ezt a megoldást. A tervek több változatban elkészültek, de teljesen csak 1848-ban valósultak meg a Nagyvendéglő északi szárnyának a megépítésével. 1802-ben csupán annyit sikerült elérniük, hogy a felső traktér épületéhez hozzáépítettek egy emeletes saroképületet, amelynek a földszintjén biliárd- és kávéterem, az emeletén étterem kapott helyet. A kb. 180 m² alapterületű éttermet használták tánc terem és színelőadások céljára is. A régi szárnyat nem bontották le, hanem egy emeletet ráhúztak, és a 22 padlástérbeli deszkaszoba helyén rendes vendégszobákat alakítottak ki. Mivel az eredeti alapfalakat meghagyták, megghiúsult az épület elforgatását, ezáltal az utca kiegyenesítését célzó terv.¹⁸

A sétatér déli részén álló alsó traktérházzal nem tudtak semmit sem kezdeni. Emeletráépítését megtervezték,¹⁹ de nem valósult meg, s az 1826-os tűzvész után lebontásra ítélték. Így a tér kinyílt a Balaton felé, aminek kezdetben nem tulajdonítottak jelentőséget. A Schilson-féle kereszt rövidebbik szárának déli végébe – a retirádák helyére – az 1877-ben felállított második Kisfaludy-szobor került. A térről való eltávolítása 1913-ban az egyetlen eltérés az eredeti barokk várostervtől.

A tér északi oldalának a lezárását is tervbe vették. Schilson előbb garnizállót akart építeni, majd Thalherr 1798 májusában a későbbi Gyógyterem helyére egy földszintes új épületet tervezett. Az épület bejáratát ugyanoda tette, ahol ma a Gyógyteremé van, a Schilson-féle kereszt rövidebbik szárának az északi végébe. Az épületnek nem adtak nevet, két szárnyán vendégszobák és konyhák, a közepén társasági célokra alkalmas nagy terem látható. Az 1870-es Pecz tervhez és az 1880-ban átadott Gyógyteremhez képest számos előnyös tervezői felismerést tükröz, amelyeket a helytartó tanácsíratok között megőrzött magasságmérések bizonyítanak.²⁰ Egyfelől el akarták kerülni azt,

hogy az új épület akadályozza az Angolkertből a Balatonra való kilátást, másfelől – Mangold Henrik 1894-es emlékirata szerint – az emeletes Gyógyterem elzárta a légáramlatot, ennek következtében kellemetlenül felmelegedett a sétatér levegője. Mangold csupa olyan változtatást javasolt a Gyógyteremen – a hátulsó fal áttörése, hátsó ajtó, ablakok beépítése a szellőzés végett –, amelyeket teljes mértékben figyelembe vett egy évszázaddal korábban az új épület tervezője! Emiatt Thalherr szerényebb épületterve magas fokú szakértelemről és előrelátásról tesz bizonyosságot.

A Budai Újság 1792. decemberi számaiban megjelent hirdetések után Schilson tervei alapján megindult a mai Blaha Lujza utca két oldalán kihasított háztelkek kiosztása. 22 telekből 1793-ban hét, 1794-ben három talált gazdára, de csak öt telken építkeztek. Elsőként 1794-ben Thurszky András tisztartó háza készült el. Artrich Péter, gr. Széchényi Ferenc jószágigazgatója 1794-ben kezdte az építkezést, így 1795-re be is fejezhette. Ő volt a „Tallián ház”, ma Kedves cukrászda építője. Két telken 1798-tól állt a Horváth–Gludovác ház. Ferderber Máté budai csokoládékészítő 1794-re felépítette a házát, de nem fejezte be teljesen, 1814-ben eladta Petrovits Máté fürdőorvosnak. A ház a Kedves cukrászdával szemben állt.

A téren és a sétautakon fasorokat, allékat ültettek, hogy a vendégek az ivókúra ideje alatt vagy szabadidejükben árnyas helyeken sétálhassanak. Az Arács és Füred felé vezető és a Blaha Lujza utca helyére 1786-ban tervezett három allénak a fókuszában a sétatér áll, hasonlóan a barokk városok központjából kiinduló hármassugarúhoz. A természet és az urbanus környezet szimbiózisát hivatott biztosítani az Angolkert, amelynek a munkálatai Schilson irányításával már 1789-ben elkezdődtek, de az alapítás csak 1790-ben a terület megszerzésével történhetett meg. Eljutottak az első szakasz, a botanikai terv megvalósításáig, de sohasem valósult meg a második szakasz, az építészeti rész, legfeljebb az 1841-ben és 1860–70 között felépített nyári színekörök tudhatók be ilyeneknek. Az 1789. évi *Situationsplanon* megjelölt létesítmények – Nymfák terme, keleti torony, diadalív, „kis Tihany”, Daphnis-völgy, Hála temploma, Egyetértés temploma, Veteránus barlang stb. – megvalósításáról pénzügyi okok miatt szó sem lehetett, és Schilson 1792-ben már csak egy emlékműre korlátozta a terveit.²¹ Az 1877-től beültetett Fenyvessel befejezték a fürdőtelepi erdő telepítését, de ezáltal végleg lemondtak a Pecz terv és az Angolkert megvalósításáról.

Horváth Ádám *Balatoni hideg-ferdő* című verse szerint a Szily József Pest megyei alispán által 1783-ban felállított hidegfürdőt a szél elsodorta. A levéltári iratok szerint a hidegfürdő anyaga a somogyi partra sodródott, egy ideig a zamárdi plébánia udvarán tárolták, majd visszaszállították és újból felállították.²² Javítására 1790-ig vannak bejegyzések a kamarai számadásokban. Bevétel csak egy évben származott belőle. Ebből az következik, hogy az 1789-es *Situationsplanon* nem egy tervezett, hanem egy létező hidegfürdő látható. Sorsa ugyanaz lett, mint Szily alispán fürdőházáé, a vihar ezt is szét döntötte, többé nem állították fel. Oesterreicher Manes József 1797-ben új, stabil hidegfürdőt tervezett, amelyet a part felől a bejárást szolgáló töltéshez, a Balaton felől láncokkal egy osztott fakeretbe foglalt kötöltéshez rögzítettek. A partról a töltésen át az ambitusra lehetett jutni, onnan két helyiségbe, amelyekben egy-egy kis méretű medence volt.²³

IV. A Bencés Rend fürdőfejlesztési tevékenysége (1802–1917)

1. A restitúciótól a Packh tervig

A Bencés Rend visszaállításáról rendelkező 1802. március 12-én kiadott restitúciós diplomába foglalták, hogy a Rend köteles a fürdőtelepen megkezdett építkezéseket befejezni és a gyógyfürdő fenntartásáról gondoskodni. Ennek megfelelően a főapátság fizette a felső traktérház emeletréépítésének és saroképületének a befejezéséhez szükséges kiadásokat 1802-ben. 1816-ig újabb építkezés nem történt, és az 1814. évi uradalmi épületösszeírás szerint a tihanyi apátságnak a fürdőtelepen az alább felsorolt épületei álltak.²⁴

1. Felső traktérház: 40x6 öl; téglá, kő zsendely; 18 szoba, konyha, kamra, biliárdszoba, pince. A tetejét foltozni kell, az ambitus kikopott.

2. Alsó traktérház: 40x4 öl; téglá, kő zsendely; 12 szoba, konyha, kamra, ebédlő, pince. Teteje rossz, ambitusa kikopott, kályhája hasznavehetetlen.

3. Thurszky-ház: 7x6 öl; téglá, kő, zsendely; 6 szoba, konyha, kamra, pince. A pince torka rossz. – Mosóház az udvaron: 4x2¼ öl; téglá, kő zsendely; 2 szoba, konyha. Ajtaja rossz. – Istálló: 10x3¾ öl; téglá, kő, nád; félszer. Kapuja rossz.

4. Fürdőház: 30x5¾ öl; téglá, zsendely; 13 szoba, konyha, 14 fürdőszoba, két kamra. Teteje és padlása hibás.

5. Borbélyház: 10x4¾ öl; kő, zsendely; 7 szoba, konyha, két kamra, mézsárszék. Teteje rossz, a folyosó felett dűlőben van.

6. Hajdúház: 7x3¾ öl; kő, zsendely; 2 szoba, 2 konyha. Teteje rossz.

7. Ambrus páter háza: 9x4 öl; téglá, zsendely; 3 szoba, konyha, kamra, pince. Teteje s pallása rossz.

8. Pálinkaház: 14x3¾ öl; kő, nád; 1 szoba, konyha, pálinkafőző hely, istálló. Teteje meglehetősen, a pallása rossz.

9. Nagy vendégistálló: 26x4¾ öl; kő, nád; félszer, két kisebb mellékistálló. Födélfái rosszak, a fala összehasadozott.

10. Kisebb vendégistálló: 16¾x2¾ öl; kő, nád; félszer, más istálló, kamra, pince. A kis pince beszakadt.

11. Kápolna: 3¾x3 öl; téglá, kő, zsendely. Teteje rongyos, a harangláb elrothadt.

1816-ban Fülöp József veszprémi postamester felépítette a Postaházat, amelyben Katzenbeußer Mihály alsó traktér 1818-ban kiállított bizonyáglevelé szerint 26 szoba volt. Sigmund szerint 1837-ben a kétemeletes postamesteri házban 26 szoba és a földszinten postahivatal volt. Horváth Bálint szerint az épületet az 1834-es tűzvész után bővítették egy emelettel, a szobák száma azonban 1816 és 1878 között nem változott!²⁵

Az 1821. évi újabb épületösszeírásig az uradalmi épületek száma kettővel, a szobák száma hússzal gyarapodott. A Thurszky-házat az udvarán lévő istállóval a felső traktér használta, miként 12 szobát a fürdőház emeletén és a nagy vendégistállót. A patikus bírta a fürdőház földszintjét a fürdőszobákkal, az emeleten két szobát 50 forint értékű gyógyszer fejében, és a borbélyszállást a fürdőház délkeleti sarkánál álló „napkeleti” épületben. A Thurszky-háztól nyugatra a Ferderber-féle telken az alsó udvaron nyolc szobával, nagy ebédlővel megépült az egyik, a felső udvaron hét szobával a másik zsidó traktérház. Az építkezés 11 938 forintba került, az építési munkákat 1816. május 22. és 1817. június 28. között fizették ki.²⁶ Az 1816 augusztusában megkötött bérleti szerződéssel az épületet 1817-ben használatba vették.²⁷

Az 1826. évi tűzvész után az alsó traktérházat lebontották. A fürdőház mögött megjelent egy új uradalmi épület, amelytől 1828-ban a Horváth ház sarkáig egy hosszú, alacsony kőkerítést húztak – „közben-közben rajta lévő alaton kő oszlopokkal, azok között pedig tsinos stakétákkal” –, amely a veteményeskerttől, később az alsó parktól elválasztotta és díszesebbé tette a sétateret.²⁸ Ez a kőkerítés

látható Libay Károly Lajosnak a Kisfaludy-Albumban megjelent litográfiáján.

Az 1834-es tűzvész után a telep továbbfejlesztését célzó *Packh terv* az Újfürdőházzal folytatta a Schilson-i elgondolás megvalósítását. Az Ó- és Újfürdőház és a Nagyvendéglő tervrajzán azonban nem Packh János, hanem Hainzl József kőművesmester aláírása olvasható.²⁹ A tér északi oldalára, az 1831-ben megnyitott kőszínház mellé Packh által tervezett templom nem épült fel, így a kőszínház lebontása után a Gyógyterem felépítésével mégiscsak megvalósult az eredeti Schilson-i elgondolás.

Nagy változás történt a felső vendéglőnél, amelyet egybeépítettek a Thurszky-féle házzal és a paplakkal, így teljes hosszúságában, a mai állapotnak megfelelően kialakították a 61 szobás Nagyvendéglő utca felőli szárnyát. A paplak az Arany Szarvashoz címzett vendéglő helyén állt, eredetileg a fürdőre érkező szerzetesek elszállásolására szolgált.

1842-ben megkezdték az Ófürdőházat az izraelita vendéglővel összekötő egyemeletes Keresztház építését, amelyet 28 szobával 1843. június végén adtak át a vendégeknek.³⁰ 1846-tól 1848-ig felépítették a Nagyvendéglő új kávéházát és éttermét, 1849-ben a konyháját. Két helyen is elindult az a folyamat, amely az udvarok kialakulásához vezetett.

1831-ben átadták a kőszínházat, 1841-ben felépítették az első nyári színpárt vagy Arénát, 1860 és 1870 között több szakaszban a másodikat, amelyet 1913-ban főszolgabírói rendeletre bezártak. Lengyel Soma műterme, a „fényírda” 1864-től működött. 1844-ben a fürdőháztól 150 lépésre, az Angolkert szélén felállították az első lövöldét, amely zavarta a vendégek nyugalma, ezért 1852-ben az Angolkerttől északra új lövöldét emeltek. 1844 tavaszán a „hangászkarnek” lakást építettek, amelyben a zenészek lakhattak. Czizler Győző becslésekor, 1888-ban és 1892-ben a zenészek szállása a lövölde helyén lévő épületben volt. 1837–38-ban Gläser Lipót bérlő a saját pénzéből emelte az új Esterházy vendéglőt és szállodát. A zsidó traktérokhoz tartozott a borbélyházban lévő mézarszék. 1839-ben elkészült a pékház és az Angolkertből az istállók mögé helyezett kovácsműhely.

2. Vándorló épületek

Nemcsak a tervezés, hanem a történeti kutatás számára is nehézséget okozott és okoz egyes épületeknek a fürdőtelep szűkössége miatti vándorlása.

A templomon kívül ilyen volt az izraelita traktérház, a lelkész lakása, a hajdúk lakása, a nagy vendégistálló a kocsiszínekkel együtt, a boltok, a piac, a zenészek lakása és a szegénykórház.

A tihanyi apát az 1820-as években a parcellázáskor üresen hagyott egy telket a felépítendő templom számára. Ez a telek a volt Ferderber-féle telektől nyugatra feküdt, azaz a mai Baha Lujza Szálloda és Étterem telkével azonos.³¹ Az apát elgondolását az indokolta, hogy a zsidó vendéglő, majd az Arany Szarvashoz címzett vendéglő helyére a paplak, felette a dombra a plébánialak került, így megvalósulhatott volna a három egyházi célokat szolgáló épület egy helyre való telepítése. Packh az 1834-es tűzvész után a templom helyét a sétater északi oldalán, az 1831-ben megnyitott kőszínháztól keletre jelölte ki, ezáltal megoldotta volna a sétater észak felől való lezárását. A templom Packh által készített tervrajza még erre a helyre készült, azonban az utolsó pillanatban a helyszínt megváltoztatták, Fruman Antallal a tervrajzot átdolgoztatták, s 1841 és 1846 között a telep nyugati szélén felépítették a Kerek templomot, így 1846-ban elbonthatták a kápolnát.³² A Kerek templom a Schilson által megrajzolt kereszt hosszabbik szárának talppontjában helyezkedik el. Ma már célszerűtlen elhelyezését az utca közepén az magyarázza, hogy az 1840-es években a tihanyi apát birtoka a kápolna mögött végződött.

Az izraelita traktérház a fürdő zsidó vendégeinek az elszállásolását és étkeztetését szolgálta. Az 1780-as években az alsó traktérház melletti két konyhából az egyiket használták, majd a telep nyugati szélén épült számukra egy konyha a pálinkaházzal közös épületben. 1817-ben a zsidó traktérház átadásával megszűnt a zsidó konyha, így 1821-ben az épület egyik felében kialakíthatták a „*polgári ispitát*” vagy szegénykórházat, a másik felében egy ideig megmaradt a pálinkaház. Az 1817-ben átadott alsó és felső zsidó traktérházból az 1826-os tűzvész után – az Arany Szarvashoz címzett vendéglőnek az izraelita traktérházak helyén való felállítása miatt – el kellett költözniük. Előbb egy 7 szobás épületbe költöztek, amelyet 1836-ban a Panaszkönyvben kifogásoltak: „*A szorult levegői apró szobák közel az istállókhoz éppen nem alkalmasak egészséges ebédlőknek, tágosabb és kényelmesebb nagyon kívánatos volna.*” 1837-ben vehették birtokukba az arácsi határon álló istállók és kocsiszínek helyén kialakított 15 lakószobát.³³ Innen az 1867–68-ban felépített izraelita, későbbi nevén Löbl-vendéglőbe (ma Balaton Étterem) költöztek.

A fürdőtelepi lelkész lakása 1814-ben és 1821-ben az alsó traktérház déli végében volt. A kamarai időszakban alkalmazott, majd a Bencés Rend visszaállítása után elbocsátott kertész lakása a hajdúké lett, azonban a Balatonra való kilátást zavaró hajdúlakásokat az 1820-as években lebontották, és a hajdúkat a megüresedett plébánialakásba költöztették. Az 1825-ben készített helyszínrajz szerint a volt plébánialakásban már a hajdúk laktak. Ebből következően a plébánoslakás ekkor már másutt, 1834-ig a Thurszky házban volt. A paplak feletti dombon álló plébánialak 1835-től szerepelt a hirdetésekben, a földszintes épület hét szobájából hármat kiadtak a fürdővendégeknek. Écsy szerint 1835-ben épült, de ekkor legfeljebb a felső zsidó traktérház plébánialak céljára való felújítását, átalakítását végezheték el.³⁴

A szobák száma és a terepviszonyok segítenek a mai Kedves cukrászdával szembeni telek kibogozhatatlannak látszó építéstörténetének a rekonstruálásában:

1. Ferderber Máté budai csokoládékészítő 1794-re megépítette a kávéháznak, biliárdteremnek, szállásoknak szolgáló házat, amelyhez megkapta a személyéhez kötött kávéfőzési jogot.³⁵

2. 1814-ben Petrovits Máté fürdőorvos megvásárolta a házat, tőle azonban a tihanyi apát elővételi jogával élve elvette, és 1817-ben a telken felépítette az alsó zsidó traktérházat nyolc és a felsőt hét szobával.

3. 1827-től 1834-ig a helyükön működött a 15 szobás Arany Szarvas vendéglő, amelynek utcai és dombon fekvő épületében kiadó szobák voltak. Az utcai épületet alsó vendéglőnek is nevezték, emiatt keverhető össze a későbbi alsó (Kisfaludy) vendéglővel!

4. 1835-ben az Arany Szarvas felső része lett a 7 szobás plébánialak, az utcai része a paplak, amely a felső vendéglővel és a Thurszky-féle házzal való egybeépítése után a 61 szobás Nagyvendéglőhöz nyugat felől csatlakozott.

Szintén vándorépület volt a vendégistálló a kocsiszínekkel együtt. Nagy mérete miatt négy helyen is volt. 1780-ig az alsó traktérház helyén állt, ahonnan a mai Kisfaludy utca helyére költöztették. A kiosztott parcellákon felépült Horváth és Artrich házhoz (ma Kedves cukrászda) tartozó istállók és kocsiszínnek miatt innen áthelyezték az arácsi határra, ahonnan az 1834-es tűzvész után visszaköltöztették a mai Kisfaludy utca déli oldalára. A vasúti közlekedés feleslegessé tette az istállókat és a kocsiszínket, ezért az épületet fokozatosan átalakí-

tották. 1888-ban az északi részében 3 istálló, kovácsműhely, kamra, 2 konyha és 5 lakószoba a cselédség számára, nyugati részében egy konyha, déli részében izraelita imaterem, 3 fészter, hajdú- és kertészlakás kapott helyet. Az istállók helyére Écsy fürdőigazgató már az 1865. november 30-án kifejtett elképzeléseiben emeletráépítéssel egy szállodat tervezett, amely azonban csak 1894-ben épült fel, és 1895-ben Ipoly szálló néven adták át a közönségnek.

A Miskolczy Károly által 1837-ben említett közborházat a bérlet fizetésekor később istállók melletti vendéglőnek, alsó vendéglőnek, Balatonparti vendéglőnek nevezték. 1847-ig a bérletek között nem található, mert az ott folyó bormérésért is a Nagyvendéglő bérlője fizette az árendát. Először 1848-ban vált önálló bérlet tárgyává. A bérlője egészen 1869-ig Ottman Mihály, akit Rabsch Róbert követett 1878-ig, azonban már az ő idejében Katona Ferenc volt a másodbérlő vagy vendéglős, azután 1878-tól 1881-ig ő lett a bérlő is. 1881-ben Károlyi Nándor átvette a Katona-féle bérletet, ettől az évtől nevezték Kisfaludy vendéglőnek.³⁶

A fürdőtelepi kofákra az 1780-as évektől vannak levéltári adatok. 1797-ben a telep privilégiumot kapott heti vásár tartására, s ezután több alkalommal változtatták az egyre szaporodó boltoknak, sátraknak és a piacnak a helyét. 1837-ben Sigmund leírása szerint az Ófürdőház elé hét bolt épült, amelyek az Ófürdőház és a Nagyvendéglő között helyezkedtek el. Ezenkívül a Horváth ház földszintjén hárman béreltek boltot. Az 1840. évi térképen öt bolt látható az Angolkert déli szélén. A fürdőorvosi jelentés szerint 1841 tavaszán 11 kalmárbolt épült az utcasorban, amelyek a hely nagy díszére váltak, „mert ezek által az ezelőtt *sarkos ucza egyenes vonalatú lőn*”. Az 1840–41. évi számadások szerint bérletet fizettek a bormérésért, az ebédlő melletti két szoba, az izraelita vendéglő, kovácsműhely, pékség, mészárszék, grádicsbolt, sétatéri kettős bolt, fűszerárus boltja, grádics alatti bolt, a sétatéri 1–8., és az utcai 1–11. számú boltok, azonkívül három sétatéri, és 1840-ben három ház mögötti sátor után. A földött sétány és a Gyógyterem átadása után a földött sétány és a kolonád alá is telepítettek boltokat. A piac helyét többször változtatták, 1800-ban a sétatérrel a domboldalra akarták telepíteni. A forgalom miatt a kereskedők és a kofák a Játékszín előtt elhaladó megyei út mellett telepedtek le, ahonnan 1836-ban a park szélére terelték őket, majd a Horváth ház alatt lévő boltok elé került a piac.

3. Az Écsy terv

Az 1850-es évek modernizálási kísérlete, az 1853-as Orzovenszky terv után a kiegyezés közeledtével megszületett az *Écsy terv*, amelyet a fürdőfelügyelő 1865. november 30-án foglalt írásba a főapát számára. A fürdőfelügyelő leszögezte, hogy a füredi gyógyfürdőt az eddigi uradalmi (*oeconomicusi*) gazdasági rendszerből ki kell emelni, és önálló üzleti vállalkozásként (*Geschäft*) kell működtetni. A legelső teendőnek az intézet önállósítását tartotta egy igazgató vezetése alatt, aki a tihanyi apát közvetlen alárendeltségében és a főapát „véd szárnyai” alatt tevékenykedik. Ennek előnye lenne a döntési idő lerövidülése. Az évente képződött tiszta jövedelmet fejlesztésre kell fordítani. Sürgősen szállásokat kell építeni, mert az egész telep területén lévő 360 szoba kevés, ha a fürdőintézetet világhírűvé akarják tenni. Szükség van fedett sétányra, amelybe belefoglalják a gyógykutakat és a savodát, és összekötik az Ófürdőházzal, amelyben a földszint egyik felét a vendégek használnák, a másikon kapnának helyet a boltok, a gyógyszertár és a savoda. A melegfürdőket az izraelita vendéglő épületében lehet elhelyezni, az új izraelita vendéglőt pedig az istállóknál kell megépíteni, mivel a vasút megnyitásával azok feleslegessé válnak. Az istállókra emeletet kell húzni és az épületben szállásokat kialakítani. Az Újfürdőháztól délre szállásoknak való épületet kell emelni a savanyúkútból jövő vízzel feltöltött fürdőmedencével. A régi színház helyén idővel meg kell építeni a gyógytermet, házhelyek osztásával lehetővé kell tenni a magánépítkezést. Folytatni kell a sétányok építését, az egész fürdőintézetet egyetlen nagy kertté kell alakítani, amelyhez a faiskola elegendő fát és bokrot termel. A vendégek elmaradását a megfelelő hidegfürdő hiánya és a Balaton lecsapolása következtében támadt kellemetlen bűz okozta, amin részben segített az apát intézkedése a hidegfürdők beljebb viteléről. Az árakat a külföldi fürdők áraihoz kell igazítani. Mivel a fürdőintézetnek nincs tartaléktökéje, a tiszta jövedelem pedig nem elegendő az építkezésekhez, szükség van hitelre, amelynek terheit az intézet fogja viselni.³⁷

1866 és 1872 között 208 550 forint befektetést eszközöltek a fürdőtelepen, amelynek főbb eredményei: a Balaton-part feltöltése 7289, új hidegfürdő 12 512, új melegfürdő 43 144, virágház 2422 és izraelita vendéglő 6271 ezüstforintért való felépítése. Költöttek még az Újfürdőház átalakítására 7935, a Keresztházéra 2862 forintot. A gépház és a

műhely építése 6141, a gőzgép, a vízvezeték és a víztartályok 20 969 forintba kerültek. A legfényesebb eredmény a legújabb háznak nevezett díszlak, gőz-, zuhany- és tükörfürdő felépítése volt 89 610 forintért, és haszontalan kiadás lett az Erzsébet királyné beharangozott, de elmaradt látogatására költött 6220 forint.³⁸ Az Écsy terv több pontjának megvalósítása későbbre tolódott, így a fürdőközönység régi-régi óhaja csak 1878-ban teljesült a fedett sétány, 1880-ban a Gyógyterem átadásával.

Az 1866–72. évi beruházás miatt a Bencés Rendnek 100 ezer forint hitelt kellett felvennie a Veszprémi Takarékpénztártól. Ez a hitelfelvétel indította el tulajdonképpen a második parcellázást. Az 1790-es évekből első parcellázáskor a háztelkeket nem adták el, csak feltételesen bérbe adták az építésre vállalkozóknak a földesúri jog elismerésekként kiszabott évi 4 ezüstforint bérleti díj ellenében. Az 1866-ban engedélyezett második parcellázáskor a tihanyi apátság törzsvagyonához tartozó háztelkeket eladták, ami csak az uralkodónak, mint főkegyúrnak a hozzájárulásával történhetett. A 30 kihalított telek 18 személy tulajdonába került, mert voltak, akik több telket is megszereztek, pl. Döry Lajos és Kállay Gyula 4-4, Huray István, Halász Gedeon 2-2 telket. 1867-ben lett telektulajdonos özv. Szücs Lajosné, Huray István, Jókai Mór, gr. Esterházy László, Rund Bernárdné, Kocsi Horváth Sarolta, 1868-ban további öt, 1869-ben kettő személy. A többi telek 1871 és 1899 között talált gazdára.

Écsy László fürdőigazgató nyugdíjazása előtt kiobbant válság végül nem vezetett a gyógyfürdő eladásához vagy bérbeadásához, hanem egy újabb beruházással újjávarázsolták a fürdőtelepet. Huray István 1889. évi fürdőorvosi jelentése szerint hatalmas összegből korszerűsítették a meglévő épületeket és berendezésüket. A vízvezeték-hálózatot kiterjesztették a fürdőhely egész területére, az apátsági épületekben bevezették a klozett-rendszert és a szennyvíz szűrését, hogy csak tiszta, szagtalan víz kerülhessen a csatornába és a Balatonba. Az Ófürdőházat felújították, kényelmes és elegáns bútorzattal látták el, a folyosókat cementlapokkal burkolták, a lakó- és fürdőszobákba villanyjelzőket szereltek be. A melegfürdőkben a szénsavas cinkkád-fürdők számát kettőről hétre emelték, a fakádak többségét cinkkádokra cserélték. A legnagyobb beruházás a régi balatoni hidegfürdők helyett épített díszes, 12 tornyos fürdőházzal valósult meg, amelyhez kényelmes magánfürdők, terjedelmes férfi és női uszodák tartoztak. A Ferenc József-forrás fölé új tetőt emel-

tek. A közönség kedvelt sétahelyét, a Deák Ferenc-sétányt 150 méterrel meghosszabbították, a nádas kiirtása után a meglévővel egyenlő szintre feltöltötték. A parkot rendezték. Az előző évben szünetelő gőzhajózást Siófok és Balatonfüred között a Stefánia Yacht Club kebeléből alakult részvénytársaság újraindította. Összességében „Balatonfüred európai színvonalra helyeztetett”,³⁹

Az 1889. évi beruházás a fürdőtelep vagyoni értékét jelentősen megnövelte. Czigler Győző 1888. és 1892. évi becslése szerint – figyelmen kívül hagyva a telek 116 ezer, a gyógydíjakból és a fürdőközönség adományaiból épített színpör 7 ezer, az üvegház 900, a zenepavilon 300 forintos értékét – a tihanyi apátság tulajdonában lévő fürdőintézet értéke kerekítve az 1,4-szeresére emelkedett. Az

Écsy terv megvalósításának befejezéseként 1892 és 1894 között 101 240 forintot költöttek a Kisfaludy és Balaton vendéglő átalakítására és az Ipoly szálló megépítésére.

4. A modern fürdőtelep létrejötte

A hajóközlekedést 1889-ben egy részvénytársaság megszervezésével oldották meg, az észak-balatoni vasút 1909-ben indult el. Ezek következtében Füred vendégforgalma és a bevételei emelkedtek. Miután Sümegi József 1902-től egy évtized alatt megalapozta a szívbetegség szénasavas fürdővel való kezelését, a Bencés Rend elszánta magát a 2,6 millió korona értékű beruházásra, amely a modern fürdőtelep létrejöttét eredményezte.

Az 1912–15. évi beruházások koronában kifejezve

Erzsébet udvar	1 011 670
Tibor fürdő	548 919
Gyógyterem és veranda	87 431
Partfal és szabad lépcső	6 303
Prister-medencék	22 699
Csatornázás, sziklafejtés	22 904
Villamos szerelés	122 315
Igazgatói lak	42 617
Vendéglős lak	14 419
Konyha	11 517
Posta	11 677
Mészárszék	3 945
Szénasavas medence	4 288
Gyógytér rendezése	26 857
Bolthelyiségek	7 131
Ipoly udvar	12 125
Grand Hotel	197 613
Löbl vendéglő	2 601
Régi gépház	1 035
Gyógyszertár	2 233

Jégverem	1 015
Kisfaludy-szobor áthelyezése	1 149
Teniszpályák	1 590
Általános építési számla	21 867
Új kazánház és mosoda	208 897
Zenepavilon és töltőhely	16 399
Kisfaludy mozgósínház	18 806
Ferenc József-kút átépítése	3 030
Ferenc József-forrás átvezetése	2 287
Szennyvízáttemelő telep	6 849
Koller üzlet	685
Kurzweil műterem	596
Tereprendezés	1 355
Templom utcai vízvezeték	5 630
Balatoni vízszűrő berendezés	12 720
Aszófői elektromos csatlakozás	6 440
Orvosi felszerelés és műszerek	70 000
Forrásfoglalás	57 400
Összesen:	2 597 014

1918. január 1-től 50 évi időtartamra bérbe adták a fürdőtelepet a Balatonfüredi Gyógyfürdő és Forrásvíz Vállalat Rt.-nek. Az évi bérleti díj alapján a befektetés kilenc év alatti megtérülésére lehetett számítani, azonban a korona devalválódása miatt a bérleti díj értéke évi 2400 pengőre csökkent. A hatalmas veszte-

ség sohasem térült meg a Bencés Rendnek, de szívós pereskedés után, 1935. január 1-jétől ismét saját kezelésben működtette a fürdőtelepet egészen az 1949-es államosításig.⁴⁰ Végig úgy cselekedtek, ahogyan évtizedekkel korábban megfogalmazták: a füredi fürdő a Bencés Rendre nézve becsületbeli kérdés.

Jegyzetek:

1. A teljes levéltári forrásanyagot és irodalmi hivatkozásokat a közeljövőben megjelenő fürdőtörténetben közöljük. Dolgozatunkhoz elsősorban Sigmund (1837), Orzovenszky (1863), Jalsovics (1878), Sörös (1911), Dobrovits (1979), Szűcsné Mezei Márta (1985), Zákonyi (1988), Hudi (1989), Elek Miklós (2006), Némethné Rácz Lídia (2008) és Katona Csaba írásait használtuk.
2. A leltár lelőhelye: PBFL TAL Acta abbatiae. fasc. 11. nr. 66. litt. d.
3. Sörös (1911) és Bálint Nagy István (1930) nyomán ezt az álláspontot képviseli az orvostörténeti szakirodalomban Magyary-Kossa Gyula is: Magyar Orvosi Emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. IV. Budapest, 1940. 197–199.
4. Horváth Bálint: A' füredi-savanyúvíz 's Balaton' környéke. Magyar-Óvárott, 1848. 9–11.
5. Vö. „Oh Füred, drága Helikon...”. Vál., szerk. és az utószót írta Matyikó Sebestyén József. Balatonfüred, 2006. 253.
6. Sigmund, Carl Ludwig: Füred's Mineralquellen und der Plattensee für Aerzte und Badegäste. Pest, 1837. 108. 16. jegyzet és VI. – Veszprém Megyei Levéltár (VeML). Tihanyi Apátság levéltára (TAL). Acta abbatiae. fasc. 7. nr. 48.
7. Linzbauer, Franciscus Xaverius: Codex sanitario-medicinalis Hungariae. III/1. 1853. 70–72.
8. Pannonhalmi Bencés Főapátság Levéltára (PBFL). TAL Liber Perceptionum et Erogationum, 1749–1754. 148, 161.
9. Uo. 1776–1784. 105–114.
10. PBFL TAL Acta abbatiae. fasc. 11. nr. 65. litt. E.
11. VeML TAL Acta abbatiae. capsza 25. nr. 1.
12. Magyar Országos Levéltár (MOL). Helytartótanácsi levéltár (Htt. lvt.). Dep. eccl. oecon. bonorum. 1787. fons 167. pos. 28–32. – Uo. 1794. fons 55. pos. 4.
13. Uo. 1792. fons 15. pos. 15.
14. MOL Htt. lvt. Dep. sanitatis. 1786. fons 31. pos. 36. – Uo. Dep. eccl. oecon. bonorum. 1789. fons 50. pos. 24, 25.
15. Zákonyi 1988. 146. szerint Franz Musil mérnök készítette az első *Situationsplan* rajzát. A név olvasatát nincs módunkban ellenőrizni. – A második *Situationsplant* Thalherr József rajzolta. MOL Htt. lvt. Dep. eccl. oecon. bonorum. 1799. fons 30. pos. 50.
16. VeML TAL Vegyes tárgyú iratok, 34. doboz. – VeML TAL Acta abbatiae. capsza 7. nr. 2. 58.
17. MOL Htt. lvt. Dep. eccl. oecon. bonorum. 1793. fons 2. pos. 3, 13.
18. VeML TAL Acta abbatiae. capsza 16. nr. 17.
19. MOL Htt. lvt. Dep. eccl. oecon. bonorum. 1793. fons 2. pos. 1, 2.
20. Uo. 1792. fons 15. pos. 20, 21. – Uo. 1798. fons 34. pos. 30.
21. Lichtneckert András: A balatonfüredi Angolkert, a Játékszín és az Aréna építéstörténete. Balatonfüred, 2011. – Lipták Gábor: Balatonfüred fejlesztési terve a XVIII. században. Magyar Építőművészet. 1963. 2. sz. Az 1789. évi *Situationsplan* elkészítését tévesen Lechner Mátyásnak tulajdonítja. – MOL Htt. lvt. Dep. eccl. oecon. bonorum. 1792. fons 15. pos. 35.
22. MOL Htt. lvt. Dep. sanitatis. 1787. fons 10. pos. 44. – Linzbauer i. m. 328.
23. MOL Htt. lvt. Dep. eccl. oecon. bonorum. 1799. fons 30. pos. 50.
24. VeML TAL Vegyes tárgyú iratok. Uradalmi épületek leltára, 1814. (34. doboz.) – Az összeírásban nem nagy vendégszálló, hanem vendégistálló van, a vendégszobák száma pedig nem 82, hanem csak 66, mert közülük 16 fürdőszoba volt. Vö. Hudi József: A balatoni fürdőkultúra a reformkorban. Zalai Gyűjtemény 28. Zalaegerszeg, 1989. 116.
25. MOL Htt. lvt. Dep. sanitatis. 1818. fons 7. pos. 5. mell. 5. – Sigmund i. m. 24. – Horváth i. m. 14.
26. VeML TAL Acta abbatiae. capsza 7. Nr. 15. B jelű melléklet Mm jelű melléklete.
27. VeML TAL Actorum et correspondentiarum... fasc. IV. nr. 416.
28. VeML TAL Actorum et correspondentiarum ... fasc. VIII. nr. 889.
29. VeML TAL Acta abbatiae. capsza 16. nr. 27.
30. MOL Htt. lvt. Dep. sanitatis. 1843. fons 7. pos. 6. – Uo. 1844. fons 7. pos. 2.
31. VeML TAL Actorum et correspondentiarum... fasc. VII. nr. 812.
32. Schildmayer Ferenc: A balatonfüredi „kerektemplom” építéstörténete. (Műemlékvédelmi szakmérnöki diplomamunka.) 1980.
33. PBFL Acta abbatiae. Panaszkönyv, 19. – VeML TAL Acta abbatiae. capsza 7. nr. 15. B jelű mell. Mm jelű melléklete. – VeML TAL Actorum et correspondentiarum... fasc. X. nr. 2076. – Sigmund i. m. 22.
34. ZML Zala vármegye köz- és kisgyűlési iratai, 1836. február 29. 582. sz. – Sigmund i. m. 25.
35. Daday András: Újabb adatok a régi Balatonfüred történetéhez. Orvostörténeti Közlemények 44. Budapest, 1968. 117. szerint színháztartási jog is tartozott a Ferderber-féle épülethez, de az adásvételi szerződésben csak a kávéfőzési jog szerepel.
36. Miskolczy Károly: Balaton Füred mint savanyú víz. Veszprém, 1837. 15. – VeML TAL Savanyúvíz felügyelői számadások, 1835–1890.
37. Écsy László levele Kruesz Krizosztom főapáthoz, 1865. november 30. PBFL Acta archiabbatiae. Fasc. 17. III. d.
38. PBFL Acta archiabbatiae. Fasc. 17. Écsy László fürdőigazgató 1873. decemberi kimutatása.
39. VeML TAL Vegyes tárgyú iratok. Fürdőorvosi jelentések, 1889. (54. doboz.)
40. Uo. A Bencés Rend pere a Gyógyfürdő és Forrásvízvállalat ellen. (53. doboz.)

Köszönöm Kövesdi Róka Lajosnak a Pálóczi Horváth Ádám-féle térképhez nyújtott segítségét.